

IKU 61

INTERNACIA KONGRESA UNIVERSITATO

61a sesio

Roterdamo, Nederlando
19 – 26 julio 2008

Redaktis: José Antonio Vergara

Universala Esperanto-Asocio
(Roterdamo/Rotterdam, 2008)

Prokopio de Cezareo, enigma historiisto de la epoko de Justiniano (sesa jarcento p.K.)

Geoffrey Greatrex

Profesoro pri klasikaj studoj en la Universitato de Otavo (Ottawa), Kanado, ekde 2001. Esperantistiĝis en 1986 kaj aktivis en JEB kaj EAB en Britio antaŭ ol transloĝi al Kanado en 1998. Tie li estas estrarano de KEA kaj prezidis ĝin dum du jaroj (2004-5); li ankaŭ redaktis ĝian revuon *Lumo* inter 1999 kaj 2004. Profesie li diplomitiĝis kaj doktoriĝis en Oksfordo (1986-1994) kaj verkas pri Prokopio k.a. frubizancaj historiistoj, same kiel pri la orienta limo de la romia kaj bizanca imperioj kaj rilatoj inter romianoj kaj persoj.

Resumo

La aŭtoro proponas unue skizan historion de la sesa jarcento, aparte de la regado de Justiniano. Li analizas kaj la pozitivajn flankojn de ĉi tiu periodo kaj la malpozitivajn, ekz. la naturajn katastrofojn. Ĉio ĉi funkcias kiel enkonduko al pritrakto de la verkoj de la ĉefa historiisto de la epoko, Prokopio de Cezareo. Oni priskribas la vivon kaj karieron de la historiisto kaj pli detale diskutas pri lia fama verko, la Sekreta historio. Ĝian fidindecon li defendas kontraŭ iuj modernaj kritikoj, proponante modernajn paralelojn, kiuj lumigas ĝian estiĝon kaj unu epizodon en ĝi.

Procopius of Caesarea, enigmatic historian in the Age of Justinian (6th century AD)

Summary

The author offers a brief survey of the history of the sixth century, and in particular of the reign of Justinian. He analyses both the positive and negative aspects of the period, e.g. natural disasters in the latter category. All of this serves as an introduction to a discussion of the works of the principal historian of the period, Procopius of Caesarea. The life and career of the historian are discussed, followed by a more detailed analysis of his well-known work, the Secret History (or Anecdota). The author defends its trustworthiness against some modern critics and offers modern parallels for how it came to be written and for one episode in it.

Procope de Césarée, historien énigmatique de l'époque de Justinien (VIe siècle ap.J.C.)

Résumé

L'auteur propose d'abord une brève analyse du VIe siècle, en particulier du règne de Justinien. Il étudie les aspects positifs et négatifs de la période, par exemple les catastrophes naturelles. Tout cela sert d'introduction à une présentation des œuvres de l'historien le plus important de

cette époque, Procope de Césarée. Suit une évocation de la vie et de la carrière de cet historien ainsi qu'une analyse plus élaborée de son œuvre la plus connue, l'Histoire secrète (Anecdota). L'auteur défend la fiabilité de l'œuvre contre les critiques de certains auteurs modernes et propose des parallèles modernes qui éclairent sa genèse et l'un des épisodes qu'elle relate.

Procopius van Caesarea, raadselachtige historicus uit de tijd van Justinianus (6e eeuw na Chr.)

Samenvatting

De auteur geeft eerst een schets van de geschiedenis van de zesde eeuw, in het bijzonder van de regering van Justinianus. Hij analyseert zowel positieve als negatieve aspecten van de periode, bv de natuurrampen. Dit alles als inleiding tot de bespreking van het werk van de belangrijkste historicus van die tijd, Procopius van Caesarea. Leven en levensloop van de historicus worden besproken, en meer gedetailleerd zijn bekendste werk, de Geheime Geschiedenis (of Anecdota). De betrouwbaarheid daarvan wordt verdedigd tegen sommige moderne critici; gewezen wordt op moderne parallellen, die licht werpen op het ontstaan ervan en op één bepaalde episode.

Prokopio de Cezareo, enigma historiisto de la epoko de Justiniano

Enkonduko

La celo de ĉi tiu prelego estas prezenti nesufiĉe bone konatan historiiston, Prokopio, kiu rimarkinde lumigas la epokon de la imperiestro Justiniano. Por pli bone kompreni la historiiston kaj lian kuntekston, ni diskutos unue pri la epoko mem, pri ĝiaj trajtoj kaj la politiko de Justiniano; due, ni priparolos Prokopion mem kaj liajn plurĝenrajn verkojn; kaj finfine ni konsideras ĉu ni devas akcepti la verecon de unu el liaj verkoj, la akre kritikema kaj skandalplena *Sekreta historio*. Estas mia espero ne nur konigi al vi gravan verkiston sed ankaŭ persvadi vin ke liaj asertoj pri lia vivperiodo ĝenerale pravas kaj fidindas.

Estas bone konate, ke la romia imperio kreskis kaj malkreskis. Dum pli ol jarcento daŭradas debato koncerne la kaŭzojn de tiu malkresko; oni eĉ hezitas nun paroli pri 'malkresko', definitive rifuzas 'dekadencon', kaj ĝenerale preferas 'transformon'. Laŭ tiu interpreto, barbaraj gentoj² iom post iom enfiltriĝis en la (ĉefe) okcidentan imperion kaj hejmiĝis tie; la imperiestroj senpotencaj devis akcepti tiun evoluon. Laŭ iuj esploristoj, la falo de la okcidenta imperio neniel tiom brutalis, kiom oni antaŭe ĝin supozis; la plimulto de la enloĝantaro probable apenaŭ konstatis la ŝanĝon de registaro. Tamen notindas, ke tia optimisma, eble eĉ naiva, vidpunkto ne akceptiĝas de ĉiuj esploristoj, kaj vigla debato sendube daŭros longe.³

Ĉu oni akceptas nociojn de transformo aŭ ne, oni ĝenerale akceptas, ke la okcidenta romia imperio, post longdaŭra ŝrumpado, malaperis en 476 p.K., jaro, en kiu la armeo en Italio, kiun tiam konsistigis ĉefe barbaraj kontingentoj, mortigis sian estron, Oresto, kaj pensiigis lian junan filon, la imperiestron Romulo (kiun oni kromnomis 'Aŭgusteto', latine *Augustulus*). Jam pasis antaŭe monatoj, estas vere, eĉ kelkaj jaroj, sen imperiestro en la okcidento, sed ĉi-foje neniu sin anoncis (aŭ anoncigis) por anstataŭi Romulon. La nova ĉefo en Italio, Odovakar (*Odoacer*), barbaro laŭsange, regis kiel reĝo, ne imperiestro; lin anstataŭis post milito en 490 la ostrogota reĝo Teodoriko (*Theodericus*).⁴

Substrekendas ke dum la 470-aj jaroj ankaŭ la orientan imperion minacis pluraj danĝeroj: en la jaro 474 mortis la imperiestro Leono (la unua), kiun sekvis sur la trono la knabo Leono la dua. La potenca generalo Zenono tial regentis kaj, post la morto de la juna Leono, heredis la imperion. Tuj estiĝis komploto kontraŭ li, organizita de Ariadno, la vidvino de Leono la unua, kaj la nova imperiestro devis haste forlasi Konstantinopolon kaj rifuĝi en Isaŭrio, t.e. montara regiono en la sudorienta hodiaŭa Turkio, kie li naskiĝis. La frato de Ariadno, Bazilisko (*Basiliscus*) uzurpis la tronon. Gravan rolon ludis gota ĉefo Teodoriko, kromnomita 'la strabulo'; ankaŭ ĉefrolis isaŭraj trupoj kaj estroj. Tamen, post nur unu jaro kaj duono sur la trono, Bazilisko estis kaptita de Zenono kaj liaj aliancanoj. Eĉ tiam daŭre mankis stabileco en la imperio, aparte pro la ĉeesto de la du Teodorikoj en la Balkanoj, kiuj foje kontraŭis unu la alian, kaj foje unuiĝis kontraŭ la romianoj. Post la morto de la strabulo, tamen, kaj la genia propono de Zenono al la ostrogotestro Teodoriko, ke li ekokupu Italion nome de la imperio, la situacio finfine iom stabiliĝis.

Mankas tempo por eniri ĉiujn detalojn de ĉi tiuj eventoplenaj jaroj, sed devas esti klare, ke similan sorton povus suferi la orienta imperio dum tiu jardeko. Dominis ankaŭ tie barbarestroj; okazis ŝtatrenversoj; sed travivis la imperio pro diversaj kialoj, inter kiuj estis pli forta financa bazo kaj la potencaj muroj de Konstantinopolo mem, kiuj malebligis kaj la falon de la ĉefurbo

² Bv. noti, ke mi uzas la terminon 'barbaro' teknike, t.e. tutsimple por 'ne-romianoj'. Mi ŝuldas grandan dankon al Simon Davies pro lia aglokula kontrolado de mia teksto; li ne respondecas pro la eraroj, kiuj restas.

³ Vidu ekzemple Cameron 1993, 4-7, Cameron 2000, 972-81; por konvinka rebato de la ideo de 'transformo', vidu (ekzemple) Ward-Perkins 2005.

⁴ Por baza rakonto de ĉi tiuj eventoj en Italio, vidu (ekz.) Stein 1959, 395-399, O'Flynn 1983, 129-49, Cameron 1993, 33-36, Bellen 2003, 250-251.

kaj la penetron de eŭropaj barbaroj en Malgrandan Azion.⁵ Necesas cetere indiki, ke la orienta imperio suferis, malkiel la okcidenta, de gravaj internaj religioj disputoj: en 451 okazis la kvara ekumena koncilio en Kalcedono, je kiu oni deklaris, ke Kristo posedas du naturojn, homan kaj dian, kvankam li mem estas nur unu persono. La decido ekigis grandan kontroversion, ĉar en multaj orientaj provincoj, ĉefe Egiptio kaj Sirio, la granda plimulto taksis, ke la decido dividis Kriston en du personojn. Sekvis tumultoj, murdoj kaj persekutoj.⁶

La regado de Justiniano: pozitivaj aspektoj

Ni nun eksaltu jarcentduonon por atingi la jarojn 520 kaj trovi tre ŝanĝitan situacion. En 518 mortis la maljuna (orienta) imperiestro Anastazio. Kvankam li havis tri nevojn, kiuj spertis sukcesajn politikajn karierojn sub lia regado, neniu el ili heredis la tronon. Anstataŭe elektiĝis en la palaco la maljuna generalo Justino, konata kiel komandanto kompetenta sed ne tre klera. Baldaŭ evidentiĝis ke lia nevo, Justiniano, zorgas pri multaj aspektoj de la registarotaskoj, eĉ se oni ne devas troigi lian influon dum ĉi tiuj jaroj.⁷ En 527 malsaniĝis Justino. La unuan de aprilo li nomumis sian nevon imperiestro; la du viroj regis kune ĝis la morto de Justino la unuan de aŭgusto de la sama jaro. Justiniano okupis la tronon ĝis sia morto en novembro 565.

La epoko de Justiniano fame konatas pro pluraj kialoj. Ĝian gravecon atestas la konstanta fluo da libroj pri la imperiestro kaj pri la tuta jarcento. Biografioj abundas, ĉu popularaj, ĉu pli sciencaj. Ekzistas televidprogramoj, filmoj.⁸ Kial do oni tiom atentis aparte ĉi tiun epokon? Kiuj estas la ĉefaj atingoj de la regado de Justiniano? Eblas distingi kelkajn kampojn, en kiuj la imperiestro lasis palpeblan spuron al la posteularo.

(1) Ni komencu per la jura kampo: la imperiestro patronis grandiozan projekton por kodigi ĉiujn romiajn leĝojn. En fulmrapida periodo je la komenco de lia regno, komitatoj de fakuloj, gvidataj ĝenerale de la rimarkinda kvestoro de la sankta palaco (*quaestor sacri palatii*) Triboniano, aperigis serion da leĝokolektoj.

- La justiniana kodo, kiu aperis en 529 (la versio, kiun ni posedas, estas la dua eldono de 534) kaj kunigas ĉiujn leĝojn eldonitajn de imperiestroj inter Hadriano (117-138) kaj Justiniano mem. Ĝi ordigas ilin laŭ temoj kaj la kompilantoj forigis erojn, kiuj ne plu aktualis.
- La 'Digesto' (ankaŭ nomita en la helena lingvo 'Pandektai', kiu signifas 'ĉion indikanta') resumas leĝojn, kiuj datiĝas de la romia respubliko ĝis la kvara jarcento p.K. Ĝi eldoniĝis en decembro 533 post tri jaroj da laboro, dum kiuj la anoj de la komisiono, kiu traktis la projekton, trairis 1500 jurajn verkojn kaj tri milionojn da tekstolinioj.
- En novembro de la sama jaro aperis la 'Institutoj' de Justiniano, manlibro pri juro kiu celis tiujn, kiuj komencis jurajn studojn.
- Laste menciendas la novaj leĝoj de Justiniano (*novellae* latine), ĉar la imperiestro neniel rezignis pri leĝofarado post la apero de siaj grandiozaj kolektoj: temas pri proksimume 150 leĝoj, kiujn li faris sekve de la apero de la dua eldono de la kodo justiniana en 534.

⁵ Por rakonto de ĉi tiuj orientaj okazaĵoj, vidu (ekz.) Stein 1959, 361-364, 1949, 7-10, Heather 1991, 272-308, Treadgold 1997, 156-64, Bellen 2003, 265-7.

⁶ Tiuj, kiuj kontraŭas Kalcedonon nomiĝis kutime monofizitoj, vidu *NPIV*, 754, sed nuntempe oni ĝenerale preferas la terminojn 'kontraŭ-kalcedonanoj' aŭ 'miafizitoj'. Pri la eklezia politiko vidu (ekz.) Winkelmann 1994, 86-97, Stein 1959, 312-315, Maraval 1999, Allen 2000, 814-818, Gray 2005, 215-225.

⁷ Vidu Vasiliev 1950, 92-6, Haarer 2006, 246-50.

⁸ Biografioj: en la franca, ekz. Maraval 1999 (bona), Tate 2004 kaj Gauthier 1998 (pli popularaj), en la germana, Mazal 2003, Meier 2004 (sciencia, ne vere biografio) kaj 2005, en la angla Evans 1996; notu ankaŭ Moorhead 1994, Barker 1966 kaj Ure 1951 daŭre valoras. Aperis populara (sed ne fidinda) angla libro de Rosen en 2007 pri la periodo; multe pli valoras la esearo redaktita de Maas 2005. 50-minuta programo pri Justiniano en la brita serio 'I Caesar' (Mi, Cezaro) en 1997; ankaŭ ekzistas filmo 'La lukto por Romo' aperigita en la 1970-aj jaroj, pri kiu vidu www.peplums.info/pep29.htm.

La kvar verkoj kune nuntempe konatas sub la titolo 'Korpuso de civila juro' (*Corpus Iuris Civilis*).

De ĉi tiu aspekto de la justiniana epoko ni substreku du elementojn.⁹

Unue, estas dank' al la projekto de Justiniano, ke la romia juro konserviĝis ĝis hodiaŭ, kaj ke ĝi tiom influis plurajn eŭropajn jursistemojn. Kiel rimarkis la fama angla historiisto Eduardo Gibbon, 'La vanaj titoloj de la venkoj de Justiniano jam polviĝis; sed la nomo de leĝofaristo enskribiĝas en bela kaj eterne daŭra monumento'.¹⁰

Due, notindas kaj la memfido de Justiniano kaj la fido je Dio. Ambaŭ klare atestiĝas en la alparolo al la senato (de 528), per kiu li lanĉis la kompilon de la kodo: 'La aferojn, kiujn antaŭaj imperiestroj taksis korektendaj, sed kiujn neniuj sukcesis efektiviĝi, Ni decidis fari nun kun la helpo de ĉiopova Dio'.¹¹ La jura historiisto Tony Honoré taŭge rimarkigis, ke, eĉ frue dum sia regno, Justiniano jam konscias vivi dum la epoko de Justiniano: li dotis per sia nomo ne nur la kodon, sed ankaŭ urbojn, magistratojn, eĉ studentojn.¹²

(2) En la arkitektura (kaj arta) kampo oni eĉ hodiaŭ povas admiri la energion kaj ambicion, kiuj karakterizas la fruajn jarojn de lia regado. Sufiĉas vojaĝo al Istanbul, la bizanca Konstantinopolo, por tie admiri ne nur la rimarkindan preĝejon 'Sankta Saĝeco' (*Hagia Sofia*, helene), sed ankaŭ aliajn preĝejojn, kiuj datiĝas de la sama periodo, ekz. tiun de la sanktuloj Sergio kaj Bakho aŭ de Sankta Paco (*Hagia Eirene*, helene). Prokopio, en sia verko *Pri la konstruaĵoj*, donas longan kaj laŭdan priskribon de ĉi tiuj preĝejoj, kie li emfazas la aktivan partoprenon de la imperiestro en la projektoj.

Sed Justiniano neniel sin limigis al la konstruado de sanktaj konstruaĵoj: li respondecas pri pluraj monumentoj de la ĉefurbo, ekz. akvujoj, partoj de la palaco, statuoj k.s.¹³ Tra la tuta imperio la imperiestro entreprenis vastan kampanjon de konstruado kaj rekonstruado, ĉefe de preĝejoj, monaĥejoj kaj fortikaĵoj. La spuroj de tiu agado observeblas ankoraŭ nuntage en norda Afriko, en la Balkanoj, en Turkio, Sirio kaj Egiptio.¹⁴ En Italio turistoj daŭre povas rigardi la rimarkindajn mozaikojn konservitajn en la preĝejoj de Raveno; iuj preĝejoj fakte datiĝas de la ostrogota regno, sed Justiniano (aŭ lia reprezentanto) zorge refaris la mozaikojn, por ke ili reprezentu la imperiestran amparon, ne ostrogotojn.¹⁵

(3) En la kampo imperia, aŭ eble pli precize, imperiisma, Justiniano vaste pligrandigis la orientan romian imperion. Denove dankendas Prokopio pro nia kompreno de la maniero, laŭ kiu la rekonkerado de la okcidenta imperio progresis. En 532 la imperiestro konkludis definitivan pactraktaton kun la persoj, popolo kontraŭ kiu daŭris intermita milito de post 502; necesis pagi 11 000 funtojn da oro por akceptigi la traktaton, sed kompanse ĉi tio nomiĝis, iom ambicie, 'eterna paco' kaj permesis al la imperiestro reloki siajn soldatojn, kiuj ĝis tiam devis militservi je la orienta flanko de la imperio. Jam la sekvan jaron li forsendis armeon de 15 000

⁹ Vidu Humfress 2005 por bona enkonduko al la jura flanko de la regno de Justiniano; ankaŭ Honoré 1978, 1-39, Stein 1949, 402-417, Evans 1996, 202-7, Corcoran 2006, 436-7, Herrin 2008, 70-74.

¹⁰ Gibbon-Bury 1906, 470, mia traduko.

¹¹ *Const. Haec* en Krueger 1967, 1, cf. Humfress 2005, 163; mia traduko (iom simpligita).

¹² Honoré 1978, 16-17, mia traduko. Pazdernik 2005 lerte skizas la etoson de la regado de Justiniano kaj la reagojn de samtempuloj (kiaj Prokopio kaj Johano la lidiano).

¹³ Pri la konstruaĵoj de la ĉefurbo, vidu (ekz.) Evans 2005, 49-55, Croke 2005a, Alchermes 2005, 361-5, Herrin 2008, 50-60.

¹⁴ Vidu Moorhead 1994, 52-60, Evans 1996, 218-25, Evans 2005, 55-9, Feissel 2000 (utila komparo de la konstruaĵoj atestitaj de Prokopio kaj de tiuj indikitaj per epigrafoj).

¹⁵ Pri Raveno vidu Evans 1996, 224-5, kiu prave atentigas ke pro du preĝejoj konstruitaj dum la regado de Justiniano, tiuj de sankta Vitalo (*Vitalis*) kaj de sankta Apolinaro (*Apollinaris*) in Classe respondecis iu Julio Argentario (*Julius Argentarius*), ne la imperiestro mem. Vidu ankaŭ Alchermes 2005, 346-8, von Simson 1987, Herrin 2008, 61-9.

soldatoj, sub la generalo Belizaro¹⁶, al norda Afriko, kiu, preskaŭ mirakle, post kelkaj sukcesaj bataloj, komplete detruis la regnon de la vandaloj. Tiu ĝermana popolo estis okupinta la prosperajn teritoriojn de norda Afriko jam unu jarcenton, sed la bizanca armeo forbalais ĝin rimarkinde facile.¹⁷

Tiel ĝermis en Justiniano la ideo daŭrigi sian rekonkeran programon, kredante, ke dio montris sian aprobon de la projekto per la facileco de la venko, kaj jam en 535 Belizaro invadis sudan Italion. Post kvin jaroj da milito kaj gota sieĝo de Romo, kiu daŭris pli ol unu jaro, Belizaro kapitulaciigis la ostrogotojn.¹⁸ Italio kaj norda Afriko do fariĝis denove partoj de la romia imperio, eĉ se temas pri tre malsamaspekta imperio de tiu, kiu ekzistis antaŭe. La rekonkero de ĉi tiuj kernaj provincoj de la frua romia imperio ja konsistigas rimarkindan atingon, sed la ambicio de Justiniano superis eĉ tion. Jam en 536 li deklaris en sia trideka nova leĝo (*Novella* 30.11.2) ‘ni posedas grandan esperon, ke Dio ebligos al ni regi la ceteron de tio regita de la fruaj romianoj ĝis la limoj de ambaŭ maroj, kion ili poste perdis per siaj maldiligentaj kutimoj.’

En la 550-aj jaroj bizancaj soldatoj ekokupis partojn de suda Hispanio, profitante de disputoj inter la visigotoj.¹⁹ Je la orienta flanko de la imperio, fortiĝis la bizanca kontrolo de Laziko (t.e. la antikva Kolĥido/Kolĉido, la tero de la ora ŝaflano), kaj ĝia influo etendiĝis orienten, en la kaŭkazan regionon.²⁰

Ĝenerale, tamen, Justiniano preferis pacan kunvivon kun la persoj, almenaŭ tiom, kiom eblis, kaj li agis nur diplomate je ĉi tiu flanko. Bonaj rilatoj estiĝis kun iuj arabaj triboj, ekzemple, kaj alia tribo en Egiptio konvertiĝis al kristanismo, ofta maniero aliancanigi fremdan popolon.²¹

Konklude, Justiniano vaste pligrandigis la surfacon de la orienta imperio, tiel revigligante ĝiajn memfidon kaj potencon. Oni povintus preskaŭ kredi je la reveno de la gloraj tagoj de la frua imperio: ne koincide festis Belizaro triumfon formalan en Konstantinopolo en 534 pro la venko de la vandaloj. Montriĝis amaso da rabaĵoj, kaptitaj de la vandaloj (kiuj fifamis pro siaj rabaj tendencoj), inkluzive eĉ la trezorojn de la templo de Jerusalemo forprenitajn al Romo en 70 p.K. Kiel rimarkigas Prokopio, dum longega tempo neniam vidiĝis tia spektaklo; la lasta fojo kiam tiel triumfis nemembro de la familio imperiestra, estis en 19 a.K.!²²

La regado de Justiniano: la negativaj aspektoj

Baldaŭ ni atingos la kernon de nia artikolo, la verkaron de Prokopio de Cezareo. Sed necesas antaŭe skizi la alian flankon de la regado de Justiniano. Dum longa tempo li profitis de tre alta reputacio – la poeto Dante lokis lin en paradizo – sed modernaj historiistoj sin montras multe pli prudentaj, kiam ili proponas bilancon de lia estrado de la imperio. Iuj komparas lin eĉ al

¹⁶ Mi uzas la nomon en la formo donita de *NPIV*, 149. Mi tamen preferus ‘Belizarion’, ĉar la helena nomo estas ‘Belisarios’. Mi konjektas, ke la posta slava nomo ‘Velizar’ influis la esperantan version.

¹⁷ Pri la rekonkero de norda Afriko, vidu (ekz.) Stein 1949, 311-318, Evans 1996, 126-136, Bellen 2003, 302-304, Mitchell 2007, 140-142.

¹⁸ Pri la milito en Italio ĝis 540 vidu (ekz.) Stein 1949, 328-368, Evans 1996, 136-151, Bellen 2003, 305-312, Mitchell 2007, 142-147.

¹⁹ Pri la hispana interveno vidu Stein 1949, 560-564, Evans 1996, 160-1.

²⁰ Vidu Evans 1996, 114-15, 166-8, Greatrex 2005a, 493-8.

²¹ Vidu Stein 1949, 300-302, Fowden 1993, 114-20, Greatrex 2005a, 490-3; temas pri la tribo de Nobatoj en Egiptio.

²² La triumfanto de 19 a.K. estis Lucio Kornelio Balbo. Pri la triumfo de Belizaro vidu Prok. *Militoj* 4.9.1-16 kun Stein 1949, 320, Evans 1996, 132-3. Akompanis Belizaron la venkita kaj katenita vandala reĝo Gelimero, kiu konstante citis la verson de la Predikanto, ‘Vantaĵo de vantaĵoj, ĉio estas vantaĵo’ (1.2, traduko de Zamenhof).

Stalino kaj Hitlero.²³ Same kiel ni listigis la pintojn de lia regado, ni sube prezentos aron da punktoj pli negativaj.

(1) Tio, kion oni povas difini preskaŭ kiel 'kulturajn militojn.' Justiniano firme kredis, ke estis lia devo elimini ĉiujn malortodoksulojn de la romia imperio. Evidente pluvivis daŭre multaj paganaj elementoj en la romia imperio – temploj, festoj, paganoj mem. Kiel rimarkigis lastatempe diversaj esploristoj, aparte kavalirino Averil Cameron, dum la regado de Justiniano observeblas transformo de la romia kulturo: malaperadas la malnovaj, laikaj romiaj kulturo kaj literaturo – li eĉ ĉesis nomumi konsulojn, kiuj ekzistis po du jare de post 509 a.K. – kiun anstataŭas multe pli malferme kristana kulturo, en kiu dominas piaz tekstoj kaj doktrinaj aferoj.²⁴ Iuj verkistoj, kiel nia Prokopio, sed ankaŭ (ekzemple) Johano la lidiano, daŭre verkis tradicistilajn verkojn, sed tia paganeca literaturo fariĝis danĝera afero. Jam je la komenco de sia regno, en 528-529, Justiniano akre persekutis herezulojn, paganojn kaj samseksemulojn: necesis, laŭ lia opinio, regi tute ortodoksan imperion por ricevi la subtenon de Dio. Sekvis tra lia regado aliaj pogromoj kontraŭ tiuj grupoj, ofte post naturaj katastrofoj, kiuj evidente interpretiĝis kiel la kolero de Dio; ili okazis ĉirkaŭ 546 kaj 562 p.K., kaj eĉ altaj funkciuloj pereis kadre de tiuj persekutoj.²⁵

Egale grava laŭ historia vidpunkto estas la fermo de la fama akademio filozofia en Ateno, tiu fondita de Platono mem, kaj kiu travivis jam du jarcentojn de kristanaj imperiestroj. Justiniano tamen malpermesis, ke nekristanoj instruu, kaj en Ateno, kvankam la akademio estis esence privata instituto, la juraj obstakloj enkondukitaj de la imperiestro fine forpelis la filozofojn de la romia imperio: ili ŝajne vojaĝis al Persio, kie ilin bonvenigis la persa reĝo Kosro la unua (531-579).²⁶ Tiel la regado de Justiniano apenaŭ estas apogeo de la vivo intelekta en la romia imperio.

(2) Eble ne senrilate al la unua punkto, ni priparolas sangan regadon.²⁷ Ni jam aludis la multajn militojn, kiujn ekigis la imperiestro por rekonkeri antaŭajn provincojn de la romia imperio. Veras, ke norda Afriko kaj Italio relative rapide subjugiĝis: multaj indiĝenoj apogis la revenon de la romianoj. La alveno de la senkompataj impoŝtistoj ŝanĝis iliajn perspektivojn. En norda Afriko okazis gravaj ribeloj; kiam oni finfine ilin subpremis, necesis ankaŭ pritrakti atakojn de tamaziĥtaj triboj. Nur fine de la 540-aj jaroj stabiliĝis ĉi tiuj provincoj.²⁸

La sorto de Italio pli malbonis: la duoninsulo ja sufiĉe bone traktiĝis sub la regado de la ostrogota reĝo Teodoriko, kiu strebis daŭrigi la romian sistemon, kaj kiun konsilis multaj aristokratoj romiaj, kiel Boecio (*Boethius* latine) kaj Kasiodoro (*Cassiodorus* latine). Daŭre kunsidis la senato en Romo; iuj monumentoj eĉ ripariĝis de la reĝo. Dudek jaroj de militoj tamen multe damaĝis la duoninsulon, ĉar post la kapitulaco de la ostrogotoj en 540 aperis nova, pli vigla, ĉefo, Totilo, kiu rapide reprenis la kontrolon kaj multfoje venkis la malbone kunordigitajn bizancajn militestrojn. Nur en 551 kapablis lin decidige subpremi la generalo (kaj eŭnuko) Narseso, kiu finfine kondukis adekvatan armeon en Italion por fini la militon; tamen, necesis ankoraŭ du jaroj por finvenki la ostrogotojn kaj forpeli invadantajn frankojn. Narseso tiel okupis provincon ruinigitan de konstanta milito; la urbo Romo en 546-7 preskaŭ tute malpleniĝis de enloĝantoj, tiom ĝi suferis pro sieĝoj, malsatego k.s.²⁹

²³ Notinde Honoré 1978, 18, 28-30. La paraleloj kun Stalino (ekz. pri la manio doni sian nomon al lokoj) estas rimarkindaj. Dante, *Paradizo*, kanto 6, 10-27.

²⁴ Vidu aparte Cameron 1979, komparu Cameron 1993, 128-144, Maas 1992, 38-52, Scott 1985.

²⁵ Pri la unuaj persekutoj, vidu Honoré 1978, 14-15. Pri la serio da persekutoj, vidu Maas 1992, 67-82, Evans 1996, 66-70, 198, 251 (kun komparoj al Usono en la kvindekaj jaroj, kiam ĉefrolis McCarthy), Greatrex 2005b.

²⁶ Pri la epizodo vidu Evans 1996, 67-9, Wildberg 2005, 330-333, Watts 2004.

²⁷ Kiel insistas Prokopio, *Sekreta Historio* (ekde nun *Sek. hist.*) 11.4.

²⁸ Vidu (ekz.) Cameron 1993, 115-117, Evans 1996, 151-3, 170-1 kaj Prok., *Militojn*, 4.28.52.

²⁹ Pri la evoluo de la milito en Italio post 540 vidu Stein 1949, 564-611, Evans 1996, 153-4, 171-80. Pri la mizera kondiĉo de la duoninsulo poste vidu Cameron 1993, 121-2, komparu Mitchell 2007, 384-386.

Ankaŭ la oriento grave suferis dum la regado de Justiniano, aparte dum la sukcesa invado de Kosro la unua en 540, en kiu li kaptis plurajn urbojn kaj ĉion forrabis, inkluzive de la enloĝantaro. Falis Antioĥio, ĉefurbo de la orientaj provincoj, kiel ankaŭ Suro (*Sura*) kaj Beroeo, dum kapitulacis Apameo.³⁰ Necesas menciigi ankaŭ la fulmrapidajn rabekskursojn de arabaj triboj aliancitaj al la persoj, kiuj ofte afliktis la orientan limon de la imperio sed foje eĉ penetris preskaŭ ĝis Antioĥio.³¹

Preter eksteraj militoj, skuis la imperion internaj luktoj: du kvazaŭ-partioj, esence aroj da fanatikuloj pri ĉarkonkursoj en hipodromoj (ĉevalkurejoj), nomitaj laŭ la koloro de la teamoj, verduloj kaj bluuloj, sange interbatalis en ĉiuj grandaj urboj de la orienta imperio. La plej fama tumulto okazis en Konstantinopolo en januaro 532 kiam la du grupoj unuiĝis post fuŝekzekuto de unu verdulo kaj unu bluulo: post kiam Justiniano rifuzis pardoni al ili la vivon, la partianoj manifestaciis kaj fine nomumis novan imperiestron, Hipation, kiu je la fina tago de la ribelo ekokupis la imperiestran loĝion en la hipodromo. Laŭ Prokopio, nur la kuraĝo obstina de Teodora, la edzino de Justiniano, persvadis lin resti en la palaco kaj ne fuĝi. Anstataŭe li ordonis al siaj soldatoj lanĉi brutalan atakon kontraŭ la fanatikuloj, kiuj ariĝis en la hipodromo, kaj tie ili subpremis la ribelon per la morto de ĉirkaŭ 30 000 partianoj.³²

(3) Laste, kaj ne malpli grave, abundis naturaj katastrofoj dum la sesa jarcento.³³ Evidente, ne kulpas Justiniano pro ili, kvankam li, kiel preskaŭ ĉiuj romianoj, sendube kredis, ke la katastrofoj indikis la malkontenton de Dio. Ili do iasence ligiĝas al la unua punkto, ĉar ili inspiris la imperiestron ekagi kontraŭ malortodoksuloj kaj aliaj, kiuj povintus provoki la koleron de dio.

La plej granda katastrofo, sen ajna dubo, estis la ekapero de la pesto en 541, kiu rapide disvastiĝis tra la tuta imperio (kaj preter ĝi). Ni ne povas menciigi ĉiujn detalojn de ĉi tiu epizodo, sed sufiĉas noti, ke ja temas pri la unua certa ekapero de la pesto en la historio, kaj ke ĝi grave malpli grandigis la enloĝantaron de la imperio: eble eĉ triono de la enloĝantaro mortis. Pli suferis la urboj ol la kamparo. En Konstantinopolo, kiam plej aktivis la pesto, mortis ĉiutage 5000 homoj, eble eĉ 10 000. Egale serioze, post ĉi tiu unua mortiga ondo, regule reekaperis la pesto, pli-malpli ĉiun dek-kvinan jaron, kio malebligis efikan restabiliĝon de la enloĝantaro. Kortuŝajn priskribojn de la pesto kaj ĝiaj sekvoj por la homoj liveras Prokopio kaj la mifizita misiisto Johano de Efezo.³⁴

Sed la katalogo de katastrofoj ne limiĝas nur al la pesto. En 536-7 okazis 'polvnuba evento', kiel ĝi nun nomiĝas, kaŭzita probable de erupciego apud Indonezio; ĝi ĵetis ĉielen tiom da polvo, ke ĝi kaŝis la sunon, tiel ŝanĝante la klimaton tra multaj mondopartoj, inkluzive de la mediteranea regiono. Pluraj fontoj aludas gravajn problemojn pri la rikoltoj en tiuj jaroj; en Italio okazis malsatego.³⁵ Post tiaj eksterordinaraj katastrofoj ŝajnas kvazaŭ banale menciigi tertremojn: tamen Antioĥion faligis tertremoj en 526 kaj 528, kaj pluraj aliaj urboj suferis pro tiaj seismoj.³⁶

³⁰ Pri ĉi tiu kampanjo vidu Evans 1996, 154-8, Greatrex kaj Lieu 2002, 102-8, Boerm 2006.

³¹ Vidu (ekz.) Greatrex 1998, 26-31, Greatrex kaj Lieu 2002, 84-7. Notindas, ke la romianoj utiligis siajn proprajn arabajn aliancinojn, kiuj finfine sukcese rebatis la persajn arabojn.

³² Pri ĉi tiu fama ribelo, nomita 'Nika' ('Venku!', ofta krio de la partianoj) vidu Moorhead 1994, 40-52, Evans 1996, 119-25, Greatrex 1997, Meier 2003b (sed lia konspira teorio ŝajnas al mi malprobabla).

³³ Por statistika pruvo vidu Stathakopoulos 2004, 23, kiu notas (ekz.) 37 noticojn pri malsatego en tiu jarcento kaj 52 de pesto, sume 89; la sumo por la kvina jarcento estas 53, por la sepa jarcento 42.

³⁴ Elstaran analizon de la pesto proponas Horden 2005, sed vidu ankaŭ Evans 1996, 160-165, Sarris 2002, Meier 2003a, 321-340, Mitchell 2007, 372-374. Horden kaj Evans donas la referencojn al Prokopio kaj Johano.

³⁵ Vidu Koder 1996, Keys 1999, Horden 2005, 152-3 (iom skeptike), Arjava 2005, Mitchell 2007, 375-377.

³⁶ Vidu (ekz.) Stein 1949, 242-243, 420 (kiu notas aliajn katastrofojn), Meiera 2003, 345-356.

Literaturo de la epoko

Neniu, mi esperas, dubos, ke eventoplenas la regado de Justiniano. Sen verkistoj, tamen, eventoj kvazaŭ ne ekzistas: ni bezonas konkretajn priskribojn por certiĝi pri tio, kio okazis, kiam ktp. Ja arkeologio povas provizi nin per iuj ĝeneralaj detaloj, sed literaturaj fontoj ludas la plej gravan rolon. Tial bonŝancas, ke ankaŭ ili aparte abundas dum ĉi tiu jarcento.

Ni nun koncentriĝos pri la verkoj de Prokopio, jam plurfoje aludita, sed antaŭe indas mallonge insisti pri la relativa abundeco da samtempaj verkistoj. Inter ili troviĝas aliaj historiistoj, kiel Agatio de Mirino (en Lidio), kiu daŭrigis la verkon de Prokopio, sed ankaŭ verkis poeziaĵojn, kaj Menandro la gardisto. Same menciindas la du ekleziaj historiistoj, kiuj verkis fine de la jarcento, unuflanke la kalcedona verkisto Evagrio, aliflanke la miafizito Johano de Efezo, kiu verkis en la siria lingvo. La ĝenro de kronikoj pli kaj pli populariĝis je ĉi tiu epoko: ties reprezentantoj dum la jarcento estas la grafo (latine, *comes*) Marcelino, kiu verkis latine, Johano Malalaso, kaj alia siria verkisto nuntempe konata kiel pseŭdo-Zakario la oratoro.³⁷ Sed evidente ne nur historiistoj verkis dum ĉi tiu epoko: ekzistas ankaŭ verkoj de Johano la lidiano (pri aŭguroj, ekz., kaj pri oficoj), platonstila filozofia dialogo, liturgiaj verkoj, aktoj de ekleziaj diskutoj kaj (evidente) leĝoj.³⁸ Jen la kunteksto de la preparado de la verkoj de Prokopio.

La vivo kaj verkoj de Prokopio

Venas la momento – jam temp' está, oni eble riproĉetos – por priparoli Prokopion mem. Kiel la plimulto da antikvaj historiistoj, li diras tre malmulton pri si. Li naskiĝis en Palestino en la urbo Cezareo, hejmurbo egale de la fama eklezia historiisto Eŭsebio (ĉ. 260-339), impona kaj floranta metropolo en la sesa jarcento.³⁹ Oni rajtas supozi, ke li estis ano de nobla aŭ nobleta familio, ĉar li evidente ricevis altgradan edukadon, kio poste ebligis al li la komponadon de liaj verkoj. Eble li edukiĝis parte eb la fama skolo de Gazao; ne estas certe.

En siaj dudekaj jaroj li nomiĝis (jura) konsilisto de la generalo Belizaro, kaj li akompanis lin en ĉiuj liaj kampanjoj ĝis 540. Tiel li povas proponi proprokulajn atestaĵojn pri gravaj eventoj, ekz. la rimarkinda venko de Belizaro kontraŭ la persoj apud Dara en 530, pri liaj sukcesoj kontraŭ la vandaloj, kaj poste en Italio kontraŭ la gotoj. Samtempe li skizas la antaŭan historion de la koncernaj popoloj kaj regionoj, minante pli fruajn fontojn, sed modifante iliajn informojn ofte por distri sian legantaron; certe liaj eldiroj ne tiom fidindas por fruaj eventoj kiel por tiuj de lia propra vivtempo. Dum la 540-aj jaroj li vivis en Konstantinopolo; probable li ne plu volis (aŭ povis) sekvi Belizaron, kies kariero stagnis kaj eĉ malprosperis ekde tiam. Tiel li vidatestas la suferadon de la enloĝantoj de la ĉefurbo, kiam frapis ilin la pesto en 542.

En 551 li eldonigis la sep unuajn librojn de siaj *Militoj*, t.e. estas la militoj, kiujn faris Justiniano okcidente kaj oriente; la du unuaj pritraktis tiujn, kiuj okazis en la oriento, kontraŭ la persoj, la du sekvaj tiujn, kiujn oni faris en norda Afriko, kaj la tri lastaj tiujn, kiuj okazis en Italio. Probable en 554 aperis oka libro, en kiu Prokopio daŭrigis sian rakonton de la militoj; ĉi-foje, tamen, li traktis ĉiujn militojn, orientajn kaj okcidentajn, en la sama libro, kaj samtempe

³⁷ Ĉiuj aŭtoroj supre listigitaj verkis helene, se ne indikite alie. Pri ili ĉiuj vidu la utilan lastatempe eldonitan libron de Treadgold 2007. Vidu ankaŭ Rapp 2005 ĝenerale; pri Malalaso, Jeffreys kaj aliaj 1990, Beaucamp 2004, Beaucamp kaj aliaj 2006, pri Marcelino, Croke 2004, pri pseŭdo-Zakario, Greatrex 2006a kaj 2006b. Pri posteuloj de Prokopio vidu ankaŭ Whitby 1995.

³⁸ Pri Johano la lidiano vidu aparte Maas 1992. Pri la dialogo vidu lastatempe O'Meara 2003, 171-87, Boerm 2007, 283-91. Pri aliaj literaturaĵoj vidu Rapp 2005, komparu Cameron 1985, 19-32, kiu mencias aliajn interesajn verkistojn, kiel Kosmason, kiu ricevis la kromnomon 'tiu kiu al Indio vojaĝis', ĉar li priskribas siajn vojaĝojn en la oriento kaj kiu kredis firme je la biblia versio de la estiĝo de la mondo.

³⁹ Vidu Holm 2005, 91-2.

kaptis la okazon korekti kelkajn erarojn en la antaŭa verko (kies jaman popularecon li cetere notas kun fiero).⁴⁰

La radikoj de klasikstila historio

Antaŭ ol pridiskuti la aliajn du verkojn de Prokopio, taŭgus klarigeto pri la ĝenro de la *Militoj*. Por kompreni la naturon de la ĝenro, necesas retroiri mil jarojn ĝis la patro de la historio, Herodoto. Efektive, la prefaco de lia verko multe similas al tiu de Prokopio: ambaŭ deklaras, ke li rakontas militojn por konservi la memoron de gloraj agoj. Evidente gloro kaj milito kuniras laŭ ĉi tiu vidpunkto. La saman opinion posedis la sekvanto de Herodoto, Tucidido, kiu ankaŭ rakontis la historion de milito, ĉi-kaze la peloponeza milito inter la atenanoj kaj la spartanoj (431-404 a.K.). Estis Tucidido pli ol Herodoto, kiu influis postajn historiistojn en la helena (kaj iagrade la latina) lingvo: oni ekde tiam koncentriĝis pri milito, sed normale pri aktualaj militoj – Herodoto ja raportas militon, sed tiu, kiun li priskribas, la granda kampanjo de Kserkso kontraŭ la helenaj ŝtatoj, okazis kvindek jaroj antaŭ la momento, kiam li verkis. Plie, sekvante la prozan stilon de Tucidido, oni preferis uzi la atikan dialekton de la helena lingvo.

Jen, grandskale, la tradicio kiun heredis, mil jarojn poste, Prokopio. Li imitas ambaŭ korifeajn antaŭulojn, disĵetante herodotecajn anekdotojn tra siaj verkoj, aparte kiam li traktas pli fruan historion, sed adoptante pli seriozan kaj ordoplenan tucididecan stilon, kiam li detale raportas la kampanjojn de Belizaro. Li ankaŭ utiligas la atikan helenan lingvaĵon de Tucidido, granda defio, ĉar de jarcentoj neniu plu parolis tiun lingvon; indas aldoni ke bizancaj historiistoj daŭre preferis tiun stilon ĝis la fino de la imperio (kaj preter ĝi), t.e. ĝis la 15-a jarcento p.K.⁴¹

Kiel jam devas esti klare, ĉefrolis en tiaj historioj militoj; gravis poluritaj alparoloj de generaloj, normale verkitaj, eĉ inventitaj, de la aŭtoro mem; la stilo iagrade pli gravis ol la vereco, kvankam la historiistoj ĉiam insistis pri la precizeco kaj fidindeco de siaj verkoj. Temas pri gloraj kaj grandiozaj eventoj, ne personaj kaj skandalecaj detaloj, sed evidente ĉiam ludis ian rolon distraj anekdotoj: necesis allogi sian publikon! Sub imperiestroj, historiistoj kiel Tacito kaj Amiano Marcelino (*Ammianus Marcellinus* latine), ambaŭ latinlingvaj verkistoj, kutime preferis silenti la plej aktualajn eventojn kaj regadon: tro danĝeris esprimi sin malferme pri la tiama imperiestro. Tacito priskribas publikan librobruladon en la unua jarcento p.K.: historio ja estis danĝera metio kaj povis sekvi la morton de tro kritikema verkisto.⁴² Aliflanke, ju pli la imperiestro dominis la romian socion, des pli la historiistoj koncentriĝis pri liaj faroj; kaj ofte ili sin montris tre kritikemaj, almenaŭ kiam ili traktis antaŭajn imperiestrojn.⁴³

La verkoj ‘Pri la konstruaĵoj’ kaj ‘Sekreta historio’

Malkiel ĉiuj aliaj historiistoj de la tuta antikva mondo, tamen, Prokopio postlasis al ni du aliajn tre malsimilajn verkojn. Temas, unuflanke, pri lia verko *Pri la konstruaĵoj* (de la imperiestro Justiniano) kaj aliflanke, pri la *Sekreta historio*, kiu kaŝiĝis tuj post ĝia verkado kaj malaperis dum duonjarmilo.

⁴⁰ Pri la kariero de Prokopio vidu nun Treadgold 2007, 176-92, Cameron 1985, 1-18, Kaldellis 2004 (ĝenerale), Evans 1996, 2-5, Greatrex 1996. Detalaj argumentoj pri la datoj de eldonoj troviĝas en Greatrex 1994, Greatrex 2003 (ne akceptitaj de ĉiuj). Pri la taskoj de jura konsilisto vidu Greatrex 1998b (en Esperanto).

⁴¹ Pri ĉi tiu ĝenro, vidu Cameron 1985, 37-46, Treadgold 2007, 1-9. Bonan enkondukon proponas Fornara 1983. La bibliografio pri Tucidido kaj Herodoto abundegas. La 15-a jarcenta historiisto estas Kritobulo de Imbro (*Kritoboulos, Imbros, helene*).

⁴² Treadgold 2007, 1-9, diskutas ĉi tiujn aspektojn de Tucidido kaj Herodoto; vidu ankaŭ Fornara 1983, 91-141. Tacito prirakontas la periodon 14-96 p.K., kvankam li verkis ĉefe je la komenco de la dua jarcento. En sia ‘Agrikolo’ li priskribas la bruladon de libroj, je ĉapitro 2, komparu ĉapitron 45. Amiano Marcelino daŭrigis la verkon de Tacito, traktante la periodon de 96 ĝis 378, sed nur libroj 14 ĝis 31 konserviĝis ĝis hodiaŭ, kiuj raportas la jarojn 353 ĝis 378; li verkis dum la posta periodo, tamen, sub alia imperiestro; vidu (ekz.) Matthews 1989 kaj Drijvers kaj Hunt 1999 pri Amiano.

⁴³ Vidu Greatrex 2000, 217-18.

La unua verko estas panegiro, t.e. laŭda verko, kies celo estas la glorado de la atingoj de la imperiestro, ĉi-okaze la amaso da konstruaĵoj, pri kiuj li respondecas, ĉefe preĝejoj kaj fortikaĵoj. Ĝi trairas la imperion geografie, preterlasante (sen evidenta kialo) Italion, detalante la laboron iniciatitan de la imperiestro; foje li longe priskribas apartan konstruaĵon, foje li nur listigas fuortojn. Probable li eldonis la verkon en 554, sed iuj esploristoj daŭre subtenas la alternativan daton 559. Ĉu ĝi estas cinika klopodo altiri la favoron (kaj rekompencon) de la imperiestro? Aŭ ĉu ĝi estas sincera danko laboro de verkisto, kiu finfine konstatis la gravecon de la atingoj de Justiniano? La debato daŭras.⁴⁴ Probable Prokopio mortis baldaŭ post ĝia apero, kio povus klarigi, kial ĝi aspektas iom nefinite.⁴⁵

Sed estas lia tria verko, la *Sekreta historio*, kiu stimulis la plej grandan debaton: ĝi estas tute senparalela. Ĝi estas, dekomence ĝisfine, akre kritika priskribo de la regado de Justiniano, proponante tutan liston de ĉiuj fiagoj de la imperiestro kaj lia edzino, Belizaro kaj lia edzino, kaj multaj aliaj altaj funkciuloj. Ĝi kritikas ĉiujn aspektojn de la regado de Justiniano – financajn, religiajn, personajn, militajn. La imperiestron li reprezentas kiel konscian malbonulon, kies celo estas la ruinigo de la imperio kaj lia popolo; Teodora, lia edzino, montriĝas kiel aktorino – vere, prostituitino – kiu kunlaboris kun li por humiligi aristokratojn kaj apogi siajn geamikojn. Du citaĵetoj donos la guston de la verko:

Kiel iu kapablus kapti la trajtojn de Justiniano per vortoj? Li ŝajnis posedi ĉi tiujn trajtojn [diskutitajn supre en la verko] kaj multajn aliajn pli terurajn kaj kontraŭhomajn. La naturo ŝajnis forpreni la trajtaĉaron de la aliaj homoj kaj ĝin enmeti en lian animon. Krom siaj aliaj (trajtoj) li ege facile bonvenigis kalumniojn kaj estis tre akra pri punoj. Neniam li profunde esploris ion antaŭ ol juĝi, sed tuj, aŭdinte la akuzon, li decidis kaj eldonigis la decidon. Sen ajna hezito li skribis leterojn, kiuj ordonis senkiale la kapton de urbetoj, la bruladon de urboj kaj la malliberigon de tutaj gentoj. Sekve, se iu mezurus ĉiujn spertojn romiajn ekde la komenco kaj volus ilin kompari al ĉi tiuj (de hodiaŭ), ŝajnas al mi, ke li trovus pli grandan masakron de homoj okazintan fare de ĉi tiu viro ol okazis en ĉiu alia epoko.⁴⁶

Siajn amantojn ŝi mokis kaj indulgis, kaj per novaj teknikoj de sekskuniĝoj ŝi koketis kaj ĉiam aligis al si sendisciplinajn homojn, ĉar ŝi ne opiniis, ke la viro, inter tiuj, kiuj apudis, devas klopodi (flirti), sed prefere ŝi komike kaj klaŭne kokosvinge tentis ĉiujn preterpasantojn, aparte la adoleskantojn. Neniam ekzistis persono pli sub la influo de ĉiuj plezuroj: ofte ŝi ĉeestis bankedon, al kiu ĉiu alportis ion, kun dek junuloj aŭ pli, ĉiuj je sia pinto korpe kaj forte kaj spertaj pri voluptado, kaj ŝi kuŝis kun ĉiuj sambakedanoj dum la tuta nokto. Kiam ili ĉiuj rezignis pri ĉi tiu agado, ŝi iradis al iliaj servistoj, eble trideko da ili, kaj pariĝis kun ĉiu el ili, sed eĉ tiam ŝi ne satiĝis de ĉi tia voluptado.⁴⁷

Kiam elfosiĝis ĉi tiu verko en la vatikana biblioteko en la 17-a jarcento, la unuaj fakuloj rifuzis akcepti ke ĝin aŭtoris Prokopio, ĉar ĝi tiom kontrastis al la du aliaj konataj verkoj. Detalaj filologiaj esploroj tamen klare pruvis, ke la stilo samas, kaj cetere abundas en la *Sekreta historio* aludoj al la du aliaj verkoj. La demando tamen restas: kiel ĝin interpreti? Ĉu ĝi estas serioza verko? Citendas la antaŭparolo de la verko:

⁴⁴ Aparta numero de la franca revuo *Antiquité Tardive* 8 (2000), dediĉiĝis al ĉi tiu grava verko; vidu ankaŭ Cameron 1985, 84-112. Treadgold 2007, 191-2, kredas je la sincero de Prokopio; la plimulto pli dubas. Pri la dato de verkado vidu Greatrex 1994, Greatrex 2003, 49-52: mi preferas la pli fruan daton.

⁴⁵ Vidu Cameron 1985, 14-15, Treadgold 2007, 191.

⁴⁶ *Sek. hist.* 8.27-30 (mia traduko).

⁴⁷ *Sek. hist.* 9.15-16 (mia traduko).

Ĉion, kio okazis al la raso de la romianoj en la militoj, ĝis nun mi rakontis laŭ metodo, per kiu eblis kunigi ĉiujn rakontojn de la agoj laŭ iliaj kronologia ordo kaj loko. Ekde nun ne plu konvenas al mi rakonti tiel, ĉar raportiĝos ĉi tie ĉio, kio okazis ĉie en la romia imperio. La kaŭzo estas, ke mi ne povis priskribi (la eventojn) laŭ taŭga maniero, dum ankoraŭ vivis tiuj, kiuj ilin kaŭzis. Ne eblis eviti la amason da spionoj nek, se oni eltroviĝis, la plej kompatindan morton. Mi ne fidis (eĉ) la plej intimajn de miaj parencoj...⁴⁸

Ekde la unua fojo, kiam mi legis tiujn vortojn, mi ekscitiĝis: jen kuraĝa homo, kiu riskis ĉion por senvualigi la malglorajn flankojn de la regado de Justiniano. Necesas, laŭ Prokopio, rakonti la hontindaĵojn de personoj, kiujn li bone konas: tion li asertas ne nur en la *Sekreta historio*, sed eĉ en (supozeble kaŝa) aludo je la komenco de la *Militoj*.⁴⁹

Tamen lastatempe estiĝis tendenco, kiu dubindigas la sinceron de Prokopio kaj pretendas, ke liaj diraĵoj en la *Sekreta historio* ne meritas seriozan atenton. Mi citos (tradukitan) elĉerpaĵon el tia verko: 'La *Sekreta historio* estas sukcesa fikciaĵo, brila parodio de imperia panegiro. Ĝi diras nenion pri Justiniano kaj Teodora.' La aŭtorino, Leslie Brubaker, tamen pretendas, ke ĝi multon diras pri tio, kiel oni 'konstruas genron' en la sesa jarcento.⁵⁰ Mi devas konfesi, ke tia skeptika sinteno profunde ŝokas min: oni povus adopti similan alirmanieron al la teruraj eventoj de la dudeka jarcento. La masakroj kaj genocidoj okazintaj ŝajnas tiom teruraj kaj malprobablaj, ke estontaj historiistoj eble pridubos ilin. Ironie, Prokopio anticipis tian sintenon, kiel li diras mem, denove en la komenco de la verko:

Sed nun mi aliras alian defion, danĝeran kaj terure netrakteblan – tiun de la vivoj de Justiniano kaj Teodora. Klakas miaj dentoj kaj, kiam mi intencas rakonti tion, mi tre hezitas, ĉar (mi timas) ke la aferoj, kiujn mi rakontos, ŝajnos al tiuj, kiuj naskiĝos poste, nek fidindaj nek probablaj; aparte kiam granda tempofluo igos la rakonton pli malnova, mi timas, ke mi akiros reputacion de mitologo kaj klasiĝos inter la tragediistoj.⁵¹

Li tamen persistis kaj liveris al ni verukplenan portreton de la imperiestra kortego; lia celo, li insistas, estas, ke oni evitu tiajn monstrajn estrojn en la estonteco. Necesas, por la posteuloj, ne prisilenti tiranajn regadojn (*Sek. Hist.* 1.5-10).

La *Sekreta historio* estas longa verko kaj probable neniam finredaktiĝis: laŭ la plimulto de esploristoj ĝi ne aludas ian ajn eventon post 550. Plurfoje ĝi parolas pri tridekdujara regado de Justiniano; ĉar li tre influis dum la regado de lia onklo, kiel cetere Prokopio insistas en la verko, oni do povas kalkuli lian regadon ekde 518. Komence li vigle atakas la personajn karakterojn de Belizaro, Antonina (lia edzino), Justiniano kaj Teodora; poste li pli koncentriĝas pri la administro de la imperio, kaj finfine eniras pli detalajn punktojn pri maljustaj leĝoj k.s.⁵²

Neniu aŭtoro aludas ĝin ĝis la deka jarcento p.K. Oni rajtas supozi, ke Prokopio ĝin pretigis, esperante, ke mortos baldaŭ Justiniano, kiu en 550 estis 65-jara. Sub la sekva imperiestro estos pli sekure aperigi kritikojn de la antaŭa; probable li estus dispersinta la kritikojn tra la *Militoj*, ĉar, kiel mi jam notis aliloke, ekzistas tre personaj kritikoj de individuoj eĉ en tiu 'klasikstila' verko. Temas pri personaj atakoj kontraŭ korteganoj malfavoriĝintaj, ekzemple la prefekto pretoria Johano de Kapadocio: evidente Prokopio nenion riskis per kritiko

⁴⁸ *Sek. hist.* 1.1-2 (mia traduko). Treadgold 2007, 188, vidas aludon al la familio de la edzino de Prokopio en la lasta frazo.

⁴⁹ *Sek. hist.* 1.10, komparu *Militojn* 1.1.5 kun Scott 1981, 74, Greatrex 2000, 216.

⁵⁰ Brubaker 2004, 101, 'The *Secret History* is a successful piece of fiction, a brilliant parody on the imperial panegyric. It tells us nothing about Justinian and Theodora.' Ŝi esprimas similan opinion en Brubaker 2005, 432-436. Kaldellis 2004 reprezentas la saman tendencon.

⁵¹ *Sek. hist.* 1.4 (mia traduko).

⁵² Vidu Greatrex 1994 pri la dato; Croke 2005b preferas tamen 559. Pri la eco de la verko vidu Cameron 1985, 49-67, Adshead 1993, Rapp 2005, 386, Treadgold 2007, 205-13.

de tiaj homoj. Tial evidentiĝas cetere, ke nek necesas nek eblas klarigi la ekziston de tri tiom malsimilaj verkoj per aludo al 'ĝenraj faktoroj'.⁵³

Interesa dudekjarcenta paralelulo por Prokopio estas la altranga historiisto Dmitri Volkogonov (1921-1997), kiu multe esploris pri la soveta sistemo kaj ĝia sangoplena historio, dum li laboris por la komunista partio kiel arma propagandisto. Li ekigis siajn esplorojn jam en la 50-aj jaroj kaj pretigis biografion de Stalino, kiu eldoniĝis nur en 1991. En ĉi tiu verko, kiel en aliaj, kiuj poste aperis, li montris sin arda kritikanto de la reĝimo. Pro sia aliro al la koncernaj dokumentoj li povis lumigi malhelajn kaj malimponajn flankojn de Sovetunio; tamen necesis en 1985, ke li ekŝiĝu de sia posteno en la burokratio, ĉar eĉ tiam liaj kritikoj ŝajnis netolereblaj. Kiam ni konsideras tion, kion oni nomis 'la prokopia problemo', t.e. la komponado de tri malsamvidpunktajn verkojn, necesas memori Volkogonov kaj liajn samtempulojn. Harold Shukman esprimas la defion, kiun alfrontis pluraj homoj en tiu lando dum tiu tempo: 'Volkogonov konfesis publike ke, kiel multaj altgradaj sovetaj funkciuloj, li vivis du mensajn vivojn, ĉiam pli altiĝante en sia kariero sed samtempe tunelante pli profunden en la arkivoj, kvazaŭ simbole subfosante la sistemon, kiu lin nutris.' Paralele, ju pli Prokopio pripensis la reĝimon de Justiniano, des pli li malkontentis kaj esploris; sed ĉar plej probable li mortis jam ĉirkaŭ 554/5, li neniam havis la eblon aperigi siajn kritikojn.⁵⁴

Ĉu kredi la 'Sekretan historion'?

Ne sufiĉas tempo por eniri la viglan debaton, kiu ĉirkaŭas ankoraŭ Prokopion kaj liajn verkojn, aparte la *Sekretan historion*. Mi tamen volas aldoni novan eron al tiu debato, ĉar unu epizodo en la verko, kiun oni eble taksos neprobabla kaj troiga, malmulte atentiĝis ĝis nun.

Antaŭ ol pridiskuti ĉi tiun epizodon, notindas, ke jam en 1923 la fama irlanda historiisto J. B. Bury klare esprimis sian vidpunkton: 'Ni trovas, ke en granda nombro da kazoj liajn faktojn konfirmas aliaj fontoj, dum en neniuj kazoj eblas lin kondamni pro aserto, kiu neniel baziĝas sur fakto.'⁵⁵ La pretendo de Prokopio, ekzemple, ke la edzino de Justiniano, Teodora, estis prostituitino kaj, antaŭ ol imperiestriniĝi, regule senvestiĝis sursceneje, povas ŝajni nekredebla. Sed eĉ Johano de Efezo, aŭtoro kiu favoras ŝin, nomas ŝin 'Teodora de la bordelo': evidente estis bone konata fakto. Mi pretas kompreneble cedi, ke Prokopio eventuale troigas, kiam li rakontas ĉiujn amoraventurojn ŝiajn; probable li ja estis, kiel multaj samtempuloj, kerne kontraŭvirina. Sammaniere li raportas onidirojn de iuj, kiuj pretendis esti observintaj la imperiestron promeni tra la palaco senkape k.s.⁵⁶

Paralelo napoleona

La koncerna epizodo koncernas kampanjon entreprenitan de Belizaro en 541. Normale akompanis lin eĉ dumkampanje lia edzino Antonina, sed ĉi-foje ŝi restis en Konstantinopolo.

⁵³ Mi donas pli detalajn argumentojn pri ĉi tiuj punktoj en Greatrex 2000. Treadgold 2007, 192, pretendas, ke la verko cirkuliĝis post la morto de Justiniano, sed mankas pruvo. Pri Johano kaj similecoj inter la *Militoj* kaj la *Sek. hist.* vidu Greatrex 1995.

⁵⁴ Mi kaptu la okazon danki Gregory Thwaite de Aŭklando, Novzelando, kiu jam antaŭ kvin jaroj menciis ĉi tiun paralelon al mi. La citaĵo venas de Shukman 1998, antaŭparolo al lia traduko de Volkogonov 1998, xiii: 'Volkogonov admitted publicly that, like many senior Soviet officials, he had lived two mental lives, rising higher and higher in his career while burrowing deeper in the archives, as if symbolically undermining the system that nurtured him.' Pri lia vivo, vidu Shukman 1998, xii-xvi, Remnick 1993, 401-11.

⁵⁵ Bury 1923 (reeldonita 1958 kaj ofte poste), 426-7, 'For we find that in a large number of cases his facts are borne out by other contemporary sources, while in no instance can we convict him of a statement which has no basis in fact.' La kontraŭan opinionon esprimas klare Brubaker 2004, 100 (sen tamen konsideri la argumentojn de Bury). Vidu ankaŭ Scott 1985, kiu lerte montras kiel Prokopio reagis al pluraj leĝoj kaj asertoj de Justiniano; komparu Kaldellis 2004, 223-9, utilan analizon de la lasta parto de la verko.

⁵⁶ Por la referenco de Johano vidu Foss 2002, 143; la tuta artikolo tre utilas. Vidu ankaŭ Evans 2002, 19 kaj la tutan libron (pri Teodora); Vasiliev 1950, 96-9. *Sek. hist.* 12 por la onidiroj pri Justiniano, 9 pri Teodora.

Prokopio raportas, ke ŝi tion decidis por profiti de la ĉeesto de sia amanto, Teodozio. Samtempe ŝi ĉion faris por damaĝi sian propran filon Fotion, la vicfilon de Belizaro, kiu akompanis la generalon, ĉar ŝi timis lian influon kaj tion, ke li bone sciis pri ŝiaj amaferoj. Dum Belizaro troviĝis je la orienta limo de la imperio, raporto atingis lin, dank' al la interveno de Fotio, pri la amaferoj de lia edzino. Ili promesis kune agi por kontraŭi ŝin; ŝia potenco estis granda, cetere, pro ŝia granda amikeco kun Teodora. Belizaro sukcesis kapti la persan fuorton Sisaŭranon, dum Antonina forlasis la ĉefurbon kaj vojaĝis ĝis la fronto (kun sia amanto).

Tuj kiam Belizaro aŭdis tiun novaĵon, laŭ Prokopio, li taksis ĉion alian malpli grava kaj haste rekondukis sian armeon ĝis romia teritorio. La historiisto agnoskas, ke aliaj kialoj, kiujn li raportis en la *Militoj*, ankaŭ decidigis lin tiel, sed li insistas, ke li ĉi tie malkaŝas la veran motivon. Li aldonas, ke multaj romianoj akuzis lin pro tio, ke li subigis militajn konsiderojn al siaj personaj interesoj kaj multe malpli vigle agis, ol se li ne tiom atentus sian edzinon kaj ŝian konduton. Kvankam li gardigis ŝin de soldatoj kaj hontigis ŝin, li ne kondamnis ŝin; kiam Teodora aŭdis pri la situacio, ŝi alvokis ilin al Konstantinopolo kaj devigis lin repaciĝi kun ŝi.⁵⁷

Konfesendas, ke la supra raporto ŝajnas romaneca, apenaŭ kredebla. Belizaro certe retretis, sed sufiĉas la militaj klarigoj de Prokopio en la *Militoj*, ĉefe zorgoj pri eventualaj arabaj rabekskursoj. Malgraŭ tio, mi opinias, ke la versio de la *Sekreta historio* meritas seriozan konsideron. Mi argumentu tion per analogia epizodo, multe pli bone dokumentita.

En la printempo de 1796 invadis Italion franca armeo sub la ordono de Napoleono. Per rapidaj marŝoj kaj brilaj taktikoj li plurfoje surprizis kaj venkis la aŭstrajn armeojn. La urbo Mantuo kaptiĝis en marto 1797 kaj pactraktato favorega al la francoj subskribiĝis kun la aŭstroj en oktobro de la sama jaro. Ne necesas pridiskuti la militajn detalojn. Daŭre ekzistas la leteroj verkitaj de la generalo mem al sia edzino, Jozefino de Beauharnais. Klare evidentiĝas de tiuj leteroj, kiom li ŝin amis, kaj kiom lin torturis ŝia foresto de li kaj liaj duboj pri ŝia fideleco: oni devigis ŝin resti en Parizo je la komenco de la kampanjo, kaj nur fine de junio ŝi ricevis permeson vojaĝi al Italio. Tamen ŝi havis nenian entuziasmon por la vojaĝo: ŝi preferus resti en Parizo kun siaj amikoj. Akompanis ŝin dum la vojaĝo grupo da amikoj, inter kiuj estis S-ro Hippolyte Charles, probable ŝia amanto. Kiam ŝi atingis Milanon meze de julio Napoleono tuj vizitis ŝin, forlasante sian kampanjon; du tagojn poste li reiris al la milito. Dum la cetero de la kampanjo ŝia ĉeesto kaŭzis problemojn, ĉar aŭstraj atakoj kelkfoje minacis urbojn, kie ŝi restis. Samtempe ŝi ofte asociiĝis kun Charles, kiu militservis, same kiel kun la generaloj Murat kaj Junot. Iam, kiam Jozefino kaj Junot kartludis, Napoleono enŝteliĝis en la ĉambron kaj tiom forte forŝiris la hararon de tiu lasta ke remalfermiĝis antaŭa vundo, plenigante liajn manojn per sango.⁵⁸

Konkludo

Modernaj esploristoj ĝenerale malatentas la amrilatojn de individuoj en siaj verkoj; tial, kvankam abundas verkoj pri Napoleono, estas malfacile trovi utilan analizon, kiu pritraktas la militajn kampanjojn kaj la personajn rilatojn de la generalo. Sed estas klare, ke (ekzemple) meze de julio 1796 la milito kontraŭ la aŭstroj daŭre progresis; ĝuste tiam, efektive, la francoj komencis la sieĝon de Mantuo; sed ĝuste tiam foriris la generalo por renkontiĝi kun sia edzino

⁵⁷ Mi resumas *Sek. hist.* 2-3. La kampanjon kontraŭ la persoj rakontas Prok. en *Militoj* 2.16-19, komparu Greatrex kaj Lieu 2002, 109-111.

⁵⁸ Mi dependas de la verkoj de Laing 1973, 60-88, kiu citas plurajn leterojn, de Dwyer 2007, 238-245. Iom popularecan priskribon proponas Gallo 1997, 256-273, komparu Delderfield 1959, 57-8 (kiu dubas ĉu la rilato inter Jozefino kaj Charles estis pli ol amikeca). Adekvatan militan analizon proponas Connelly 2006a, 19-46, komparu Connelly 2006b, 77-96.

en Milano. Ne eblas do ne konkludi, ke la foresto de la armeestro je kritika momento necese malhelpis la militon, eĉ se, bonŝance por la francoj, la aŭstroj ne sukcesis ekspluati la okazon.⁵⁹ Espereble ĉi tiu paralelo kredindigas iom la verkon de Prokopio: ne eblas, evidente, pruvi, ke liaj asertoj (en ĉi tiu kazo) pravas. Sed mi esperas, ke mi montris, ke defendeblas epizodoj eĉ unuavide romanecaspektaj.⁶⁰ Estus firapide forĵeti la asertojn de la historiisto pro tio, ke li ilin esprimas tiom fervore kaj ja troige en iuj cirkonstancoj: male, ni devas lin danki, ke li riskis sian vivon, por ke postaj generacioj komprenu, kiom suferis tiom da homoj dum tiu epoko

Bibliografio

La verkoj de Prokopio ekzistas en pluraj tradukoj. Bonan anglan tradukon proponas H. B. Dewing en la serio Loeb, eldonitann de Harvard-universitato, 7 volumoj (Kembriĝo, Masaĉuseco, 1914-1940); aperas ankaŭ kontraŭpaĝe la helena teksto. Pluraj anglalingvaj tradukoj de la *Sekreta historio* ekzistas, ekzemple en la serio Penguin (ankaŭ rete), sed la *Militoj* kaj *Pri la konstruaĵoj* ne tiom popularas, kvankam tiu sama traduko de Dewing konsulteblas rete en vikio. Ekzistas lastatempa franca traduko de la *Vandalaj militoj* de D. Roques (Parizo, 2004); en la germanan la tutan verkaron tradukis O. Veh (Munkeno, 1961-1977), sed ne tre fidinde. M. Meier kaj H. Leppin redaktis kaj aldonis notojn al la traduko de Veh por la *Sekreta historio* (Duseldorf-Zuriko, 2005); en la hispana ekzistas lastatempa traduko, kun bonaj notoj, de J. Signes Codoñer (Madrido, 2000). Notu ankaŭ rusan tradukon de A. Ĉekalova de la kvar unuaj libroj de la *Militoj* kaj de la *Sekreta historio* (Sankt-Peterburgo, 2001). Informoj pri aliaj aŭtoroj kaj tekstoj de la periodoj haveblas en (ekz.) Maas 2005, Evans 1996 (notitaj sube). Mi donas kelkajn utilajn ligojn je mia retejo (ekz. al retaj tradukoj), same kiel elŝutebla versio de mia Powerpoint-prezentaĵo: vidu <http://aix1.uottawa.ca/~greatrex/prok.html>

Adshead, K. 1993. 'The Secret History of Procopius', *Byzantion* 63: 5-28.

Alchermes, J. 2005. 'Art and Architecture in the Age of Justinian' en Maas, red.: 343-375.

Allen, P. 2000. 'The definition and enforcement of orthodoxy' en Cameron, Ward-Perkins kaj Whitby, red.: 811-34.

Arjava, A. 2005. 'The Mystery Cloud of 536 CE in the Mediterranean Sources', *Dumbarton Oaks Papers* 59: 73-94.

Barker, J.W. 1966. *Justinian and the Later Roman Empire*. Madison.

Beaucamp, J., kaj aliaj, red. 2004-6. *Recherches sur la Chronique de Jean Malalas*, 2 volumoj. Parizo.

Bellen, H. 2003. *Grundzüge der römischen Geschichte III. Die Spätantike von Constantin bis Justinian*. Darmstadt.

Börm, H. 2006. 'Der Perserkönig im Imperium Romanum. Chosroes I. und der sasanidische Einfall in das Oströmische Reich 540 n. Chr.', *Chiron* 36: 299-328.

Börm, H. 2007. *Prokop und die Perser*. Stuttgart.

Brubaker, L. 2004. 'Sex, lies, and intertextuality: the *Secret History* of Prokopios and the rhetoric of gender in sixth-century Byzantium' en Brubaker, L. kaj Smith, J.M.H. red., *Gender in the Early Medieval World, East and West, 300-900*. Kembriĝo: 83-101.

Brubaker, L. 2005. 'The Age of Justinian: Gender and Society' en Maas, red.: 427-447.

Bury, J.B. 1923. *History of the Later Roman Empire*, 2 volumoj. Londono.

Cameron, A. 1979. 'Images of Authority: Elites and Icons in Late Sixth-Century Byzantium', *Past and Present* 84: 3-35.

Cameron, A. 1985. *Procopius and the sixth century*. Londono.

⁵⁹ Connelly 2006a, 27, notas, ke la sieĝo ekiĝis la 15-an de julio. Jozefino atingis Milanon la 10-an de julio; Napoleono tiam troviĝis ĉe Verono, sed estis ordoninta, ke heroldo tuj liveru al li novaĵojn de ŝia alveno. Jam la la 13-an li atingis Milanon, sed foriris la 15-an al Mantuo, vidu Dwyer 2007, 242-3.

⁶⁰ Mi ŝuldas al D-ino Kel Parsons alian eventualan paralelon, tiun de Mark-Antonio: kvankam la biografo Plutarko pretendas, ke Kleopatro konvinkis lin batali mare anstataŭ tere (*Vivo de Mark-Antonio*, 63-64), modernaj esploristoj atribuas al li militajn motivojn pro la decido ataki Oktavion ŝipe. Vidu (ekzemple) Roddaz 2000, 902-903.

- Cameron, A. 1993. *The Mediterranean World in Late Antiquity, A.D. 395-600*. Londono.
- Cameron, A. 2000. 'Conclusion' en Cameron, Ward-Perkins kaj Whitby, red.: 972-81.
- Cameron, A., Ward-Perkins, B., Whitby, M., red. 2000. *The Cambridge Ancient History*, vol.14, *Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425-600*. Kembriĝo.
- Connelly, O. 2006a. *Blundering to Glory. Napoleon's Military Campaigns*, 3-a eldono. Lanham (Usono).
- Connelly, O. 2006b. *The Wars of the French Revolution and Napoleon, 1792-1815*. Londono.
- Corcoran, S. 2006. 'Latin Legal Texts' en Bispham, E., Harrison, T. kaj Sparkes, B.A., red., *The Edinburgh Companion to Ancient Greece and Rome*. Edinburgo: 434-438.
- Croke, B. 2001. *Count Marcellinus and his Chronicle*. Oksfordo.
- Croke, B. 2005a. 'Justinian's Constantinople' en Maas, red.: 60-86.
- Croke, B. 2005b. 'Procopius' *Secret History*: Rethinking the Date', *Greek, Roman and Byzantine Studies* 45: 405-31.
- Delderfield, R.F. 1959. *Napoleon in Love*. Londono.
- Drijvers, J.W. kaj Hunt, E.D., red. 1999. *The Late Roman World and its Historian*. Londono.
- Dwyer, P. 2007. *Napoleon. The Path to Power, 1769-1799*. Londono.
- Evans, J.A.S. 1996. *The Age of Justinian. The Circumstances of Imperial Power*. Londono.
- Evans, J.A.S. 2002. *The Empress Theodora*. Austin.
- Evans, J.A.S. 2005. *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire*. Westport (Usono).
- Feissel, D. 2000. 'Les édifices de Justinien au témoignage de Procope et de l'épigraphie', *Antiquité tardive* 8: 81-104.
- Fornara, C. 1983. *The Nature of History in Ancient Greece and Rome*. Berkeley.
- Foss, C. 2002. 'The Empress Theodora', *Byzantion* 72: 141-176.
- Gallo, M. 1997. *Napoléon. Le Chant du départ – Le Soleil d'Austerlitz*. Parizo.
- Gauthier, G. 1998. *Justinien. Le rêve impérial*. Parizo.
- Gibbon, E., red. Bury, J.B. 1896. *The Decline and Fall of the Roman Empire*, vol.4. Londono.
- Gray, P. 2005. 'The Legacy of Chalcedon: Christological Problems and their Significance' en Maas, red.: 215-238.
- Greatrex, G. 1994. 'The dates of Procopius' works', *Byzantine and Modern Greek Studies* 18: 101-114.
- Greatrex, G. 1995. 'The composition of Procopius' *Persian Wars* and John the Cappadocian', *Prudentia* 27:1-13.
- Greatrex, G. 1996. 'Stephanus, the father of Procopius of Caesarea?', *Medieval Prosopography* 17: 125-45.
- Greatrex, G. 1997. 'The Nika riot: a reappraisal', *Journal of Hellenic Studies* 117: 60-86.
- Greatrex, G. 1998a. *Rome and Persia at War, A.D. 502-532*. Leeds.
- Greatrex, G. 1998b. 'Assesores kaj historiistoj en la malfrua romia imperio', *Jura Tribuno Internacia* 2: 33-50.
- Greatrex, G. 2000. 'Procopius the Outsider?' en D. Smythe, red., *Strangers to Themselves. The Byzantine Outsider*. Aldershot: 215-28.
- Greatrex, G. 2001. 'Lawyers and historians in late antiquity' en R. Mathisen, red., *Law, Society and Authority in Late Antiquity*. Oksfordo: 148-61.
- Greatrex, G. 2003. 'Recent work on Procopius and the composition of *Wars VIII*', *Byzantine and Modern Greek Studies* 27: 45-67.
- Greatrex, G. 2005a. 'Byzantium and the East in the Sixth Century', en Maas, red.: 477-509.
- Greatrex, G. 2005b. 'El paganismo en el siglo VI', *Debats* 90 (aŭtuno 2005), 79-85.
- Greatrex, G. 2006a. 'Pseudo-Zachariah of Mytilene: the context and nature of his work', *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies* 6: 39-52.
- Greatrex, G. 2006b. 'Pseudo-Zacharie de Mytilène et l'historiographie du VIe siècle' en *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*, vol.3 (Londono, 2006), 160-1 (resumo); la tuta artikolo troviĝas je <http://www.byzantinecongress.org.uk/comms/Greatrex/>
- Greatrex, G. kaj Lieu, S.N.C. 2002. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, A.D. 363-630*. Londono.
- Haarer, F. 2006. *Anastasius I. Politics and Empire in the Late Roman World*. Kembriĝo.
- Heather, P.J. 1991. *Goths and Romans, A.D. 332-489*. Oksfordo.
- Herrin, J. 2008. *Byzantium*. Princeton.

- Holum, K. 2005. 'The Classical City in the Sixth Century: Survival and Transformation' en Maas, red.: 87-112.
- Honoré, T. 1978. *Tribonian*. Londono.
- Horden, P. 2005. 'Mediterranean Plague in the Age of Justinian' en Maas, red.: 134-160.
- Humfress, C. 2005. 'Law and Legal Practice in the Age of Justinian' en Maas, red.: 161-184.
- Jeffreys, E. kaj aliaj, red. 1990. *Studies in John Malalas*. Sidnejo.
- Kaldellis, A. 2004. *Procopius of Caesarea. Tyranny, History and Philosophy at the End of Antiquity*. Filadelfio.
- Keys, D. 1999. *Catastrophe*. Novjorko.
- Koder, J. 1996. 'Climatic Change in the Fifth and Sixth Centuries?' en P. Allen kaj E. Jeffreys, red., *The Sixth Century. End or Beginning?* Brisbane: 270-286.
- Krueger, P. 1967, red. *Codex Justinianus*. Berlino.
- Laing, M. 1973. *Josephine and Napoleon*. Londono.
- Little, L., red. 2006. *Plague and the End of Antiquity*. Kembriĝo.
- Maas, M. 1992. *John Lydus and the Roman Past*. Londono.
- Maas, M., red. 2005. *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*. Kembriĝo.
- Maraval, P. 1999. *L'empereur Justinien*. Parizo.
- Matthews, J.F. 1989. *The Roman Empire of Ammianus Marcellinus*. Londono.
- Mazal, O. 2001. *Justinian I. und seine Zeit*. Kolonjo, Vajmaro, Vieno.
- Meier, M. 2003a. *Das andere Zeitalter Justinians*. Göttingen.
- Meier, M. 2003b. 'Die Inszenierung einer Katastrophe: Justinian und der Nika-Aufstand', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 142: 273-300.
- Meier, M. 2004. *Justinian. Herrschaft, Reich und Religion*. Munkeno.
- Mitchell, S. 2007. *A History of the Later Roman Empire*. Oksfordo.
- Moorhead, J. 1994. *Justinian*. Londono.
- O'Flynn, J.M. 1983. *Generalissimos of the Later Roman Empire*. Edmontono.
- O'Meara, D. 2003. *Platonopolis. Platonic Political Philosophy in Late Antiquity*. Oksfordo.
- Pazdernik, C. 2005. 'Justinianic Ideology and the Power of the Past' en Maas, red.: 185-214.
- Rapp, C. 2005. 'Literary Culture under Justinian' en Maas, red.: 376-397.
- Remnick, D. 1993. *Lenin's Tomb. The Last Days of the Soviet Empire*. Novjorko.
- Roddaz, 2000. 'L'héritage' en F. Hinart, red., *Histoire romaine*, vol.1. Parizo: 825-912.
- Rosen, W. 2007. *Justinian's Flea. Plague, Empire and the Birth of Europe*. Londono.
- Sarris, P. 2002. 'The Justinianic Plague: Origins and Effect', *Continuity and Change* 17: 169-82.
- Scott, R. 1981. 'The Classical Tradition in Byzantine Historiography' en M. Mullett kaj R. Scott, red., *Byzantium and the Classical Tradition*. Birmingham: 61-74.
- Scott, R. 1985. 'Malalas, *The Secret History*, and Justinian's Propaganda', *Dumbarton Oaks Papers* 39: 99-109.
- Von Simson, O. 1987. *Sacred Fortress*. Princeton.
- Stathakopoulos, D. 2004. *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire*. Aldershot.
- Stein, E. 1949-59. *Histoire du bas-empire*, 2 volumoj, la unua 1959, la dua 1949. Amsterdamo kaj aliloke.
- Tate, G. 2004. *Justinien*. Parizo.
- Treadgold, W. 1997. *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford.
- Treadgold, W. 2007. *The Early Byzantine Historians*. Londono.
- Ure, P. 1951. *Justinian and his age*. Harmondsworth.
- Vasiliev, A. 1950. *Justin I. An introduction to the Age of Justinian the Great*. Kembriĝo, Masaĉuseco.
- Volkogonov, D. 1998. *Autopsy for an Empire. The Seven Leaders who built the Soviet regime*, tr. de la rusa, Shukman, H. Novjorko.
- Ward-Perkins, B. 2005. *The Fall of Rome and the End of Civilization*. Oksfordo.
- Watts, E. 2004. 'Justinian, Malalas and the End of Athenian Philosophical Teaching in 529', *Journal of Roman Studies* 94: 1-15.
- Whitby, M. 1995. 'Greek historical writing after Procopius: variety and vitality' en A. Cameron kaj L. Conrad, red., *The Byzantine and Early Islamic Near East. I. Problems in the Literary Source Material*. Princeton: 25-80.
- Wildberg, C. 2005. 'Philosophy in the Age of Justinian' en Maas, red.: 316-340.